

# ספרים \* ספרים \* ספרים

## משהו על ביקורת



נורית גרין: עמוס עוז, הוצאת ספרית פועלים, 1980; סדרה בעריכת חיים פלג.

**כ**

שמבקר בא לכתוב על סופר, העומד באמצע יצירתו והוא עדיין בשלבים של התפתחות ושינויים, הריהו מסתכן כעבודה בלתי שלמה, אך לאחרונה אנו נתקלים בכמה וכמה מחקרים מסוג זה ויש בהם ענין, דווקא משום שאף הם עשויים להשתנות בעקבות הזמן.

בספרה מנסה המחברת לעמוד על השורשים החברתיים של הסופר ושל יצירתו, "הכתיבה היא דיאלוג המתנהל עם כן-שיח וכו' גם בכדידות ולו גם עם כן-שיח סמוי" (13). כותבת נורית גרין ומתארת את התפתחותו של הסופר כמי שהתחיל את הדיאלוג שלו עם קהל אוניברסיטאי ועבר לקהל ספרותי רחב יותר; כתיבתו ניסה להתמודד עם ספרות הדור הקודם, ועם התודעה החברתית שספרות זו שמה לה אחד הביטויים.

התימאטיקה המרכזית של שנות השישים כפי שהתבטאה ביצירותיו של עמוס עוז, היתה רוויה אימה, בדידות זרות, והחל מפרסום "מיכאל שלי" תפס ניתוח איימהימנותו של המספר את המקום המרכזי בביקורת.

כשנות השבעים התרחש שינוי נוסף כנורמה הספרותית, אשר נישא בעיקר על גלי המרד נגד הכתיבה הקמלית, כל הסופרים שחשו במציאות העצמי של דרך כתיבה זו, החלו לחפש דרכי ביטוי חדשות.

על הסגנון שאימץ לו עמוס עוז לאורך תקופת כתיבתו השונות מדברת המבקר בפרק הראשון של ספרה. חלק גדול מההערכה שזכה לה היא זוקפת לזכות לשונו — שהיתה בתחילה לשון ארכאית גבוהה ואחר כך נוצר בה שילוב בין שתי נורמות סגנוניות. כך שהביקורת יכולה היתה לשבח את לשונו העשירה מצד אחד ובאותה עת לברך על "הנמכתה".

חלקו השני של הספר מוקדש לפואטיקה החדשה של הסופר, וכו' דנה המבקר במבנה התימאטי של היצירות, בתבניות המרכזיות שבסיפור, בדמות המספר ובדרכי התיאור. לגבי התימאטיקה מועלית כאן תיזה שלפרחה הישראלית החדשה גוון של אלימות והרס. גיבור ריו של עוז מגיעים בדרך כלל למבוי סתום, מקומם של הנושאים הפוליטיים החברתיים רחב עד שגם הנושאים הפרטיים הטורחיים המועלים בסיפורים מקבלים לנושאים החברתיים. אותם חוקים החלים על המבנה התימאטי חלים גם על הכישורים הנמוכים כגון: רצף הטקסט ומבנה הקטעים.

לגבי התבניות שבסיפור — טוענת נורית גרין שהעלילה, בסיפורי עוז אינה משמשת יותר תבנית מרכזית אלא מפנה מקומה לתבנית של אנאלוגיות ושל תהליכים נפשיים בתודעת הגיבור. לגיבור צל עמוס עוז לא יכולה להיות שליטה על כוחות במציאות, כפי שהיתה לגבורי הספרות בדור הקודם. יתר על-כן הוא אינו מסוגל להבין את מטרותיו או את בעיותיו ולכן קשה לו להתמודד אתן. באופן כללי מצינת המחברת שמטרות הגיבורים "כזובות", או אמיתיות, קומיות או רציניות אינן מתגשמות" (62). יש גם שמטרות מוצבות ונשכחות וקורה לעתים שגיבור פועל להשגת מטרותיו ומסתבר שפועלתו מעוותת. תבניות אנאלוגיות מובאות בסיפורים הבנויים כשורה של אירועים מקבילים זה לזה. תבניות מטא-פוריות מודגמות מתוך הספר "מיכאל שלי" ואנו רואים בהן סיפורי עלילה דינאמיים — שיש בהם התהפכות של משמעות, התבניות הדינאמיות האלה משעבדות אליהן חמרים ריאליים ומטאפוריים ומרוקנות את תבנית העלילה מתכניה.

דמות המספר, המופיעה ביצירה, מציגה גיבורים באופן אירוני, מערבת את מבעה בדברי זולתה. לסיכום אומרת המחברת, שקיימת איזו שהיא הירארכיה: "הגיבור יודע פחות מהמספר, המספר יודע פחות מהמספר הכל-יודע, המספר הכל-יודע יודע פחות מהמחבר" (84). הרושם שרוצה נורית גרין ליצור בהשוואה לסופרי הדור הקודם כמו שמיר ואפילו זוהר, עמוס עוז אינו נתון לנו לשפוט את הדברים באופן חד-משמעי.

בחלק השלישי של ספרה דנה המחברת ביצירות השונות של עמוס עוז, תוך נסיון ליישם את התיאוריות שהעלתה בשני החלקים הראשונים. היא מציינת שב"ארצות התן" משמשים הניגודים תחליף לעלילה הסיבתית. תוך השוואה בין שתי הגירסאות של הספר היא טוענת שבשנות השבעים הפכה הצגת המציאות הממשית חשובה יותר לעוז מאשר העיצוב הסמלי של הניגודים. תוך הכנסת דימויים הקלוקחים מתוך היומיום או בעזרת הצגת הדברים כתהליכים ולא כעובדות הפך המחבר את הכתיבה לשונה לחלוטין אולם מה שנשאר ועומד בשתי הגירסאות הוא העימות בין בן התרבות לטבע. מכאן מועלים לפנינו סיפוריו של עוז אחד אחד כפרוטרוט, תוך כוונה להוכיח את המבנה המיוחד ואת התבניות, המציאות ככל המקרים עימות בעל משמעות דומה.

דברה על "מקום אחר" כותבת נורית גרין: "מקום אחר — אמביוולנטיות של המחבר. לדעתה מתגלה היחס האמביוולנטי של הסופר אל גיבוריו, גם בהצגת הדמויות וגם בעלילה. ו'התגודות בין עמדה זו לאחרת מתרחשות ברצף ומחייבות את הקורא לעבור מכוון אחד למנוגד לו" (121). בפרק על "מיכאל שלי" אנו שומעים על המתח הבסיסי שביצירה — מתח בין חלום למציאות, הסתירות בנפשה של חנה קובעו את הסתירות ביחסיה עם עולם המציאות ועם עולם החלומות, וכשסביבתה הריאלית הופכת חלק מהיור-תיה היא מותרת עליה מכיון שעולם החלומות שלה הוא עולם של מוות. יש כנתיחת הספר אנאלוגיות בין דמויות והקבלה בין חלומות האם ובנה. מוסברת התנועה הנפשית והעליל-תית ומתואר הקשר בין היחיד ובין המציאות הפועלת סביבו. לדעת המחברת מקביל הרגע הדרמטי הגדול של חנה לרגע הדרמטי הלאומי — "חלום הגאולה הפך לחלום של מלחמה ונקמה" (138).

בסיפור "אהבה מאוחרת" מוצאת נורית גרין קרבה לגיבורים הרוסיים של גוגול ודוסטוי-בסקי. היא רואה את הגיבור כמי שמערב את העולם הפוליטי, המטאפיזי הפרטי והופך את הכל לאחדות אחת. המציאות הנוצרת לפיכך, היא מציאות שפועלים בה "כוחות גורל עזורים וכוחות חברתיים חזקים, מפחידים ובלתי מובנים" (146).

בסיפור "ענ מוות" מובלטת, לדעת הכותבת, התמוטטות הסמכויות המספרות. אין יותר "מספר יודע-כל". יש מספר סובייקטיבי, המזדהה עם גיבורו ומגלה ע"י כך את מוגבלותו ואת תנותו בין עמדות מנוגדות. הקורא עצמו נקרא להשתתף בהתמוטטות הכללית ולהקלע לתוך ניגודים הקורעים את משתפי היצירה. הוא חייב להטיל ספק בעמדותיו שלו ולהשתתף בעולם הסתירות הטראגי של הסופר המחריב את כל המצוי בו, כולל מספרו. דברה על "לגעת במים לגעת ברוח" טוענת המחברת שמבנה הניגודים הובא אל השלב, שבו איבד כל משמעות וקשר אל המציאות והפך ל"משחק מיכאני ואוטומאטי בהפשטות" (159). היא מדגישה שהרומן לוקח בחוסר עקביות ובחוסר מהימנות והוא הפאנטאסטי יחד עם המבנה האוטומאטי של הניגודים "אינם מחפים על חוסר קוהרנציה במישורים האחרים" (162).

אשר ל"הר העצה הרעה" — כאן אנו שומעים על "הגשמה הרסנית של חלום פרטי וחברתי" (כותבת הפרק). ההקבלה בין הרס המשפחה בסיפור ובין הרס החלום הציוני מוסברת ע"י ראיית שניהם כהתפרצות יצירת את הקשר בין שני המישורים מחשלת תכנית השריפה. מאז "מיכאל שלי" מוצאת המבקר התגבשות של נורמה חדשה ביצירותיו של עוז על-פיה כובשת המציאות החברתית פוליטית מקום מרכזי בתוכן וגיבוריהן מתוארים מתוך הזדהות ואהדה. פרטי המציאות מערעים את התבניות הסמליות והעלילה החיצונית היא עיקר הסיפור.

ב"סוף דבר", המסכם את הספר, אומרת נורית גרין שעמוס עוז תיעד מצב חברתי, תוך פארוודיציה של מרכיבים מספרות הדור הקודם ושימוש באופציות ספרותיות שקיימות בזמנו. מרכיבים לאומיים וכלל אנושיים מצויים בספריו, כשם שהם מצויים בספרות העול-מית, שהשפעתה חודרת אל עולמנו. גיבוריו של עוז שואלים גם הם: "למה אנחנו חיים, למה אנחנו טובלים?" אך מלחמתם אינה נכונה — הם מחפשים פתרון ומחריבים את עצמם תוך כדי השגתו.

עד כאן סיכום תוכנו העיקרי של הספר, אשר מעיד על המחברת שהיא מצוייה אצל המבקרים השונים ועושה שימוש מעניין ומאלף בתורותיהם. הפרק על הסופר והחברה מרתק ואנו לומדים ממנו דרכי חשיבה חדשות, הקביעה שהמערכת הספרותית היא שמרנית כמו זו הפוליטית (16) נכונה ושופכת אור על שנים של התמרדות והיפוש נורמות, גם הפרק על הגיבור ההירואי והעלאת דמותו של בן-גוריון, כפי שהיא מצטיירת בעיני בני דורו חשובה להבנתם של מרכיבים שונים בספרות החדשה. אין ספק שכל סופר החי ויוצר כצילם של מנהיגים גדולים מושפע מאמירותיהם ומחפש דרך להענות להם או להתנגד לדרכיהם. גם ההשפעות האירופיות, שעליהן מרבת נורית גרין, ראויות להתייחסות ולבחינה.

סיכומי נפדר כל אחד מחלקיו של הספר, מכיוון שהרגשתי היא שלכל אחד מן החלקים חיים עצמאיים. החלק על "הסופר והחברה" יכול לשמש מסה עצמאית ומעניינת כשל-עצמה. דמותו של עמוס עוז והביוגרפיה שלו העולים מתוכו עשויים לעזור לקורא המתעמק בכתביו. גם החלק הדין בפואטיקה חדשה פותח שערים לדרך חשיבה חדשנית, אס-כי הצגתו את הדור הקודם כניגוד לדור החדש אינה מדויקת כל צרכה. כל דור צומח מתוך קודמיו, יונק מהם, מתנגד להם ובונה עליהם נדבכים חדשים. זוהי אולי הסיבה המרכזית לכך שבסופו של התהליך מופיעה בדרך כלל הגרסיה. נורית גרין מציינת את חזרתו של עמוס עוז לכתיבה הריאליסטית, המזכירה את הדור הקודם אך דרך הבהרתה אינה קוהרנטית. לתהליכים היסטוריים יש חוקים משלהם וכאן מקומן של הפילוסופיה והפסיכולוגיה, המחברת אמנם נוגעת בהן פה ושם, אלא שהיא משאירה חלק גדול מהם בגדר נעלם.

בפרק על הפואטיקה יש פירוט שהוא בבחינת פילפול וישנן אף המחשות, אך התמונה הכללית המתקבלת — מעורפלת. אנו מצפים לתורה ולמסקנות ברורות יותר ואלו מבוש-שות לבוא. רצוי שמבקר, הכותב ספר לקהל קוראים יזכור שהם מחפשים סיכום בסופו של הפרק — לא על מנת לוותר על קריאת המכלול, אלא כדי לברר לעצמם עד כמה הבינו את הכתוב.

הפרקים הדנים ביצירות השונות, מצביעים על ראייה ייחודית, (אם כי לא תמיד מדויקת, תיאורית ההרס העצמי ראויה לבדיקה נוספת) אולם לא תמיד אנו חשים בקשר אמיתי בינם לבין מה שקדם להם. דומה שהמונוגרפיה הופכת להיות אוסף של מאמרים שהמכנה המשותף שלהם הוא עמוס זיו. הקשרים בין החלקים נרמזים פה ושם ע"י מילות תזכורת והפניות, אולם הספר אינו הופך כשל-יך יצירה שלמה. ייתכן ועדיף היה לפרסם כל מאמר בנפרד או לוותר על השם "מונוגרפיה", למרות משמעות הרחבה של המושג. שכן האידי-אולוגיות המרכזיות של זמננו מחכרות, בספר ואף מבנן המיוחד של יצירות עמוס עוז (שנכתבו עד עכשיו) אך הדבק שבין כל אלה רופף, ועל כך — חבל.

אילנה קדמי